

دیپلماسی حج و همگرایی امت اسلامی با تأکید بر اندیشه های امام خمینی و مقام معظم رهبری

محمد حقی^۱

چکیده

یکی از مشکلات امت اسلامی، که باعث ضعف و عقب ماندگی و دیگر مشکلات جهان اسلام شده، تفرقه و اختلافات است. این در حالی است که تعالیم اسلام بر اتحاد مسلمانان تأکید دارد و یکی از راهکارهای حل مشکلات امت اسلامی نیز همگرایی و پرهیز از اختلافات است. حج از ظرفیت های زیادی برای تحقق همگرایی و انسجام امت اسلامی برخوردار است.

مقاله حاضر به این پرسش پاسخ می دهد که حج چه نقش و ظرفیتی در راستای تحقق همگرایی امت اسلامی دارد. فرضیه مقاله این گزاره است که فرضیه حج با توجه به دارا بودن ظرفیت های متعددی از جمله ابعاد سیاسی و اجتماعی، وحدت گرایی و آگاهی بخشی از مشکلات جهان اسلام می تواند در مسئله همگرایی امت اسلام نقش تعیین کننده ای داشته باشد. بنابراین حاکمان و نخبگان جهان اسلام باید از این ظرفیت ها استفاده کنند.

روش تبیین مباحث این مقاله توصیفی - تحلیلی و با محوریت اندیشه های امام خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری است.

کلیدواژه ها: دیپلماسی، حج، امت اسلامی، وحدت، همگرایی.

تفرقه و اختلاف بین امت اسلامی از جمله معضلاتی است که خسارت‌های مادی و معنوی زیادی به دنبال داشته است. دشمنان اسلام همواره به دنبال ایجاد اختلاف و درگیری میان مسلمانان برای مهار قدرت روزافزون بوده است. در شرایط کنونی، که جهان اسلام به شدت از واگرایی و اختلاف‌های درونی رنج می‌برد، اهمیت آموزه همگرایی و وحدت اسلامی بیش از پیش نمایان می‌شود. در این میان فریضه حج ظرفیت بی‌بدیلی برای همگرایی و انسجام امت اسلامی در خود دارد. بر این اساس مقاله حاضر به بررسی نقش و ظرفیت حج در رابطه با وحدت و همگرایی امت اسلامی می‌پردازد که در ادامه پس از بررسی مفاهیم کلیدی به صورت مختصر، به عنائینی از قبیل نقش تفرقه در مشکلات جهان اسلام، همگرایی از دیدگاه امام خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری، ابعاد سیاسی اجتماعی حج، ظرفیت وحدت‌گرایی حج و... پرداخته خواهد شد.

ادبیات مفهومی

پیش از ورود به موضوع اصلی بحث، پرداختن به مفاهیم کلیدی مقاله جهت تبیین بحث ضروری است. در مقاله حاضر دو مفهوم «دیپلماسی» و «همگرایی» نیاز به توضیح دارند که در ادامه به صورت مختصر به آن پرداخته می‌شود.

۱. مفهوم شناسی واژه دیپلماسی

واژه دیپلماسی در حوزه علوم سیاسی و روابط بین‌الملل معانی مختلفی دارد و براساس دیدگاه‌ها و ابعاد گوناگونی تعریف شده است. برای این واژه تعاریفی چون «سیاست خارجی»، «فن ارتباط با دیگر کشورها» و «عمل هدایت روابط میان دولت‌ها از طریق نمایندگان رسمی» قابل اشاره است. (آلادپوش و توتونچیان،

۱۳۷۲ش، ص ۴)

دیپلماسی در واقع فن مدیریت تعامل با جهان خارج از سوی نهادها، سازمان‌ها و دولت‌هاست و قطعاً ابزارها و مکانیسم‌های متعددی برای اعمال این مدیریت می‌توان به کار گرفت. در این زمینه حوزه‌های مختلف سیاسی، اقتصادی، امنیتی و فرهنگی قابل توجه که البته به جرأت می‌توان گفت فرهنگ لایه زیرین سه عنصر یادشده است. (صالحی امیری و محمدی، ۱۳۹۲ش، ص ۱۰۸)

به طور کلی دیپلماسی، به دو دسته دیپلماسی رسمی (روابط بین دو دولت) و دیپلماسی عمومی تقسیم می‌شود. دیپلماسی عمومی به برنامه‌های تحت حمایت دولت اشاره دارد که هدف از آنها اطلاع‌رسانی یا تحت تأثیر قرار دادن افکار عمومی در کشورهای دیگر است؛ ابزار اصلی آن نیز انتشار متن، مبادلات فرهنگی، رادیو و تلویزیون و اینترنت است. (سیمبر، ۱۳۹۱ش، ص ۵)

دیپلماسی عمومی به معنای کاربرد ابزارهای فرهنگی و ارتباطات بین‌المللی در سیاست خارجی است و به گونه‌ای فراگیر شامل دیپلماسی فرهنگی هم می‌شود. (آشنا، ۱۳۸۴، ص ۸) منظور از دیپلماسی فرهنگی نیز تلاش برای ارتقای سطح ارتباطات و تعامل میان ملل جهان با هدف طراحی و بنیاد نهادن تفاهم‌نامه‌ها و توافقاتی براساس ارزش‌های مشترک است. (احمدی، ۱۳۹۷ش، ص ۱۸) دیپلماسی فرهنگی مردم را از طریق ابزارهایی چون فرهنگ، هنر، ورزش، ارزش‌ها و ایده‌ها جذب می‌کند. برگزاری رویدادهای فرهنگی و هنری، انتشار کتاب و سخنرانی و... برخی از ابزارهای دیپلماسی فرهنگی اند که با کمک آن می‌توان سیاست‌های فرهنگی را معرفی کرد. (صالحی امیری و محمدی، ۱۳۹۲ش، ص ۱۰۰) براین اساس استفاده از ظرفیت مراسم عبادی سیاسی حج در چارچوب دیپلماسی عمومی و فرهنگی قابل تحلیل است.

۲. مفهوم همگرایی و نظریات مربوط به آن

همگرایی، که مقابل واگرایی قرار دارد، ارتباط نزدیکی با مفهوم وابستگی متقابل دارد. همگرایی در علوم سیاسی عبارت است از: فرایندی که طی آن دولت‌ها یا واحدهای سیاسی برای دستیابی به اهداف مشترک خود، به طور داوطلبانه و آگاهانه، بخشی از حاکمیت و اقتدار عالی خود را به یک مرکزفراملی واگذار می‌کنند؛ به عبارتی دیگر همگرایی بیانگر شرایطی است که در آن سازمان‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، امنیتی و دستگاه‌های ارتباطی واحدهای مختلف، با حذف عوامل اختلاف برانگیز و تعصبات ملی‌گرایانه به نفع اهداف جمعی و منافع مشترک به حدی به هم نزدیک می‌شوند که نظام جدیدی از روابط جایگزین نظام پیشین می‌گردد. (ولایتی و سعید محمدی، ۱۳۸۹ش، ص ۱۵۳)

همگرایی را باید به بهترین وجه به صورت یک فرایند تجزیه و تحلیل کرد؛ زیرا حرکتی است برای افزایش همکاری میان دولت‌ها، روندی تدریجی است برای انتقال اقتدار به نهادهای فوق ملی، گامی است برای همگون‌سازی ارزش‌ها و بالأخره مناسباتی است برای به وجود آوردن جامعه مدنی جهانی و اشکال جدید اجتماع سیاسی. پیشرفته‌ترین حالت همگرایی وضعیتی است که در آن دولت‌ها به صورت فدراتیو در مقیاس کلی ظاهر شوند و زمینه را برای ایجاد حکومت جهانی فراهم کنند. (حقی، ۱۳۹۸ش؛ به نقل از قوام، ۱۳۸۴ش، ص ۴۴)

نظریه‌های متعددی درباره همگرایی میان دولت‌ها - از جمله فدرالیستی، کارکردگرایی و نئوکارکردگرایی - مطرح شده است که مهم‌ترین آنها در ابتدا مربوط به جنبه‌های ایجاد وحدت سیاسی و همگرایی سیاسی میان دولت‌ها برای رسیدن به صلح پایدار بود. در این زمینه نظریه فدرالیست‌ها مطرح شد، سپس با توجه به تجربه اقتصادی اروپا در مقطع پس از جنگ جهانی دوم، نظریه‌های کارکردگرایی و

نئوکارکردگرایی مطرح شد.

نظریه پردازان نئوکارکردگرایی استدلال می‌کنند که چون در نظام بین‌الملل دستیابی به اجماع کلی دشوار است، باید این فرایند را در چهارچوب یک سیستم پلورالیستی بررسی کرد. کارکردگرایان جدید بر اسلوب‌های چانه زدن میان نخبگان سیاسی و نیز استراتژی‌هایی که آنها در روند همگرایی به کار می‌گیرند و همچنین بر انگیزه‌های بازیگران سیاسی مشارکت‌کننده و بالأخره بر پیامدهای غیر قابل انتظاری که بر اثر تعقیب منافع متعارض هر یک از بازیگران حاصل می‌شود، تأکید می‌کنند. بر اساس این نظریه همگرایی فرایندی است که طی آن گروهی از بازیگران (دولت‌ها) تصمیم می‌گیرند با یکدیگر در سطح بین‌المللی اشتراک مساعی کنند تا بتوانند بر اساس یک سلسله کارکردهای تکنیکی، منافع فردی و دسته جمعی خود را تأمین کنند. رسیدن به این اهداف با اعطای اقتدار بیشتر به دستگاه تصمیم‌گیرنده جمعی و نیز همکاری نزدیک‌تر میان بازیگران سیاسی امکان‌پذیر است. (قوام، ۱۳۸۰ش، ص ۲۴۹ و ۲۵۰)

برخی از محققان کوشیده‌اند تا نظریه‌های نئوکارکردگرایانه همگرایی را اصلاح و تنقیح کنند. یکی از این محققان جوزف نای است. او برای رفع انتقاد از نظریه‌های همگرایی منطقه‌ای، مبنی بر اینکه به مقتضای یافته‌های محیطی اروپا تدوین شده‌اند، سعی کرده برای ارائه یک نظریه عام همگرایی طرحی نو در اندازد. نای کوشید با تلفیق آرمانگرایی و واقعگرایی موجود در نظریه‌ها نظریه نئوکارکردگرایانه خود را تدوین کند. بدین منظور ابتدا سازوکارهای موجود در نظریه‌های کارکردگرا و نئوکارکردگرا را بازسازی کرد و سپس به امکان همگرایی پرداخت. سازوکارهایی که جوزف نای سعی کرد اصلاح کند عبارتند از: پیوند کارکردی و وظایف، افزایش مبادلات، پیوندهای عمودی و تشکیل ائتلاف، جامعه‌پذیری نخبگان، تشکیل

گروه‌های منطقه‌ای، جاذبه ایدئولوژیک و هویت بخش و شرکت بازیگران خارجی در فرایند همگرایی. (جیمز و فالتزگراف، ۱۳۷۴ش، صص ۶۸۳-۶۸۱)

جوزف نای معتقد است نظریه‌اش صرفاً معطوف به کشورهای اروپایی نیست و قابلیت کاربرد در کشورهای دیگر جهان را دارد. آنچه در دیدگاه‌های جوزف نای قابل تأمل است تأکید وی بر جنبه‌های ایدئولوژی، ارزشی، هنجاری و هویت بخشی در فرایند همگرایی است. بر این اساس با توجه به وجود ارزش‌های مشترک دینی در جهان اسلام، مسیر همگرایی و انسجام امت اسلامی با استفاده از ظرفیت‌های تعالیم اسلامی، به ویژه دیپلماسی حج، هموارتر می‌گردد. (حقی، ۱۳۹۶ش، ص ۲۷)

«تفرقه» به عنوان معضل مهم جهان اسلام

از جمله عوامل مهمی که در انحطاط و عقب ماندگی یک جامعه نقش دارد تفرقه و اختلاف است. این عامل، در طول تاریخ به عنوان یک مؤلفه اصلی در سقوط جوامع به شمار می‌آید. قرآن مجید نیز با اشاره به جوامع بشری خطر تفرقه و دوگانگی را گوشزد می‌کند. خداوند متعال در آیه ۱۵۳ سوره آل عمران می‌فرماید: «وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا». همچنین در آیه ۱۵۳ سوره انعام می‌فرماید: «وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ ذَلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ». آیه شریفه به این نکته اشاره دارد که اصولاً سعادت و صلاح یک جامعه پیروی از راه خداست و کسی که از این راه عدول کند در ورطه سقوط و انحطاط می‌افتد. تفرقه و اختلاف یکی از عواملی است که انسان را از راه خدا، که راه تعالی است، باز می‌دارد. (عالمیان، ۱۳۸۹ش، ص ۲۹)

جهان اسلام همواره، بیش از هر چیزی از تفرقه و تشتت رنج برده و انواع بحران‌ها و کشمکش‌های تباہ‌کننده را تجربه کرده است. بخش بزرگ این مسئله از فقدان

روحیه و وحدت مسلمین بوده است. این تفرقه و جدایی باعث شده که از اقتدار مسلمانان و کشورهای اسلامی کاسته شود. در مقابل همه مصلحان تاریخ شعار اتحاد، تقریب و همبستگی را برای مقابله با توطئه دشمنان اسلام انتخاب می‌کردند؛ چنان‌که امام خمینی علیه السلام عامل اصلی انحطاط و عقب ماندگی مسلمانان را اختلاف و تفرقه می‌داند و می‌فرماید:

- ای مسلمانان جهان؛ چه شد شما را که در صدر اسلام - با عده بسیار کم قدرت‌های عظیم را شکستید و امت بزرگ اسلامی انسانی ایجاد نمودید، اکنون با قریب یک میلیارد جمعیت و دارا بودن مخازن بزرگی که بالاترین حربه است در مقابل دشمن، این چنین ضعیف و زبون شدید؟ آیا میدانید که تمام بدبختی‌های شما در تفرقه و اختلاف بین سران کشورهای شما و بالنتیجه بین خود شماست؟ (امام خمینی، ۱۳۸۹ش، ج ۱۰، ص ۳۳۹)

میقات

- ... رمز تمام گرفتاری‌های کشورهای اسلامی اختلاف کلمه و عدم هماهنگی است و رمز پیروزی، وحدت کلمه و ایجاد هماهنگی است که خداوند تعالی در یک جمله بیان فرموده **﴿وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا﴾**، اعتصام به حبل الله بیان هماهنگی جمیع مسلمین است. همه برای اسلام و به سوی اسلام و برای مصالح مسلمین و گریز از تفرقه و جدایی و گروه‌گرایی که اساس همه بدبختی‌ها و عقب افتادگی‌هاست. (همان، ص ۱۶۰)

- این جانب تمام گرفتاری‌ها و بدبختی‌های مسلمین و دولت‌های کشورهای اسلامی را در اختلاف و نفاق بین آنان می‌دانم.... (همان، ۱۳۸۹ش، ج ۱۵: ۲۹۰)

عدم همبستگی میان سران کشورهای اسلامی سبب شده است ابرقدرت‌ها بر کیان اسلامی تسلط یابند و سران کشورهای اسلامی نیز با خواری در برابر آنها تن به اطاعت از آنها دهند: «اگر سران کشورهای اسلامی از اختلافات داخلی دست بردارند

و با اهداف عالیه اسلام آشنا شوند... این گونه اسیر و ذلیل استعمار نمی شوند». (همان، ج ۲، ص ۳۲۲)

امام خمینی در خطاب به سران دولت های اسلامی به آنان هشدار می دهد که از اختلاف دست بردارند؛ زیرا این امر سبب می شود ممالک اسلامی زیر سلطه و تاخت و تاز ابرقدرت ها قرار گیرند. (نک: همان، ج ۱۲، ص ۳۳۳ و ۳۳۴؛ ج ۳، ص ۴۶؛ ج ۶، ص ۳۷۲؛ ج ۷، ص ۱۸۶) مصلح بزرگ جهان اسلام، که تفرقه افکنی میان سران کشورهای اسلامی را از سیاست های قدرت های بزرگ می داند، معتقد است دولت های اسلامی به جای تکیه بر اشتراکات بسیار با تحریک ابرقدرت ها روزه روز بر اختلافاتشان افزوده می شود، به گونه ای که بسیاری از مصیبت های مسلمانان به دولت های اسلامی باز می گردد. همچنین دلیل پیروی دولت های اسلامی از قدرت های بزرگ در گسترش اختلافات را نیز به نداشتن پایگاه مردمی این دولت ها مربوط می داند. (ارجینی، ۱۳۸۷ش، ص ۱۲۶)

امام خمینی علیه السلام ضمن پرداختن به عوامل ایجاد تفرقه، همواره در مکتوبات و بیانات خود به آثار شوم و پیامدهای منفی اختلاف و تفرقه توجه داشتند و آنها را در مواردی چون «از بین رفتن ایمان»، «سلطه استعمارگران»، «ذلت مسلمین»، «نابودی جامعه» و... می دانستند. (رک: امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۳۷۴، ج ۶، ص ۳۳۹ و ج ۹، ص ۲۷۴)

از دیدگاه مقام معظم رهبری نیز یکی از علل اصلی عقب ماندگی جهان اسلام اختلاف و تفرقه میان مسلمانان است. ایشان ضمن اشاره به اینکه یکی از دردهای بزرگ دنیای اسلام، درد تفرقه و جدایی است (آیت الله خامنه ای، حدیث ولایت، بیانات سال ۱۳۷۹، ص ۵۸)، معتقدند:

- امروز این ضعف و ذلتی که مسلمانان کشورهای در دنیا دچار آن شده اند،

ناشی از همین تفرق و اختلاف است. اگر مسلمانان متحد بودند فلسطین این طور نمی شد. بوسنی آن طور نمی شد. کشمیر آن طور نمی شد... علت این است که ما با هم اختلاف داریم. (بیانات سال ۱۳۷۲ش، ص ۹۰)

- امت اسلامی پیشرو علم و مدنیت و اخلاق و گسترش نشانه های انسانیت در دوران های طولانی در تاریخ بود. امروز امت اسلامی دچار تفرقه است، دچار ضعف است، دچار عقب ماندگی است؛ کفار و دشمنان دین در سیاست و در امور زندگی او دخالت می کنند، به او ظلم می کنند و او نمی تواند از خودش دفاع کند. (بیانات سال ۱۳۸۵ش، ص ۷۱)

مقام معظم رهبری با اشاره به وضع اسفناک و ضعیف کشورهای اسلامی در سطح جهان، که تأثیرشان در سیاست های جهانی (حتی در مسائل درون جهان اسلام) به مراتب ضعیف تر و کمتر از تأثیر قدرت های بیگانه است، عوامل درونی و بیرونی این ضعف را تبیین نمودند و معتقدند:

- دو عامل عمده و کلی وجود دارد، باید اینها را علاج کرد. یک عامل، عامل درونی ماست: تعصب های ما، پایبندی های ما به عقاید خودمان؛ هر گروهی برای خودش. باید بر این فائق آمد. ایمان به مبادی خود و اصول و عقائد خود چیز بسیار خوب و پسندیده ای است؛ پافشاری بر آن هم خوب است؛ اما این نباید از مرز اثبات به مرز نفی و همراه با تعرض و دشمنی و عداوت تجاوز کند... یک عامل بیرونی هم دست مغرض تفرقه افکن دشمنان اسلام است (بیانات سال ۱۳۸۷ش، ص ۲۱۱)

تفرقه و ستیزه جویی میان بخش های امت مسلمان بیماری خطرناکی است که باید با همه توان به درمان آن پرداخت؛ چرا که دشمنان از دیرباز در این عرصه به تلاش گسترده و بی وقفه دست زده و امروزه تلاش خود را شدت بخشیده اند.

همگرایی و انسجام امت اسلامی از دیدگاه امام خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری

همگرایی و وحدت اسلامی یکی از راه کارهای اساسی در برخورد با مشکلات و چالش های جهان اسلام است. ادبیات مقدس اسلام مشحون از مفاهیمی است که با تصریح و تلویح، مسلمانان را دعوت، و به وحدت امر می کند و از تجزیه و تفرقه نهی و پرهیزی دارد. توجه به ادبیات همگرایانه از آن رو اهمیت دارد که برخی از جریان ها و گروه ها در جهان اسلام دقیقاً خلاف رویکرد قرآن و سنت بر تفرقه و ناهمسازگری و گسست امت اسلامی تلاش می کنند. (دانشیار، ۱۳۹۳ش، ص ۹۳)

جهان اسلام در صورت عمل کردن به آموزه های دینی و قرآنی، امت واحده است و تصور جهان اسلام به عنوان امت واحده و کل یکپارچه، که نیروی انسانی و منابع انرژی بسیار زیادی دارد، در نظام بین الملل دارای جایگاه تعیین کننده خواهد بود. حرکت هایی در جهان اسلام در این زمینه، مانند شکل گیری کنفرانس اسلامی، حرکت های تقریبی و... نیز شکل گرفته است که انقلاب اسلامی از منادیان این آرمان، و پیگیر راهبرد وحدت اسلامی است. (شیخ حسینی و خلیلی، ۱۳۹۳ش، ج ۲، ص ۵۲۵)

بر این اساس همگرایی امت اسلامی ضرورت پیدا می کند تا از جنگ، خونریزی، مفاسد و تروریسم کور به بهانه اختلافات مذهبی جلوگیری شود و در این زمینه به نظر می رسد تکیه بر مشترکات راهکار مناسبی باشد؛ چرا که مشترکات میان مسلمانان بیشتر از موارد اختلافی است.

امام خمینی علیه السلام، همگرایی و وحدت میان مسلمانان را راهکار پیشرفت جهان اسلام، (امام خمینی، ج ۱، ص ۳۳۶) و وحدت جهان اسلام را رمز پیروزی مسلمانان، و راه حل همه مشکلات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی آنها را در وحدت می داند:

اگر مسلمین به حسب امری که خدای تبارک و تعالی فرموده است: «وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا»، اگر به همین یک امر و نهی عمل می کردند، تمام مشکلاتشان، مشکلات سیاسی - اجتماعی و اقتصادیشان رفع می شد و هیچ قدرتی نمی توانست با آن مقابله کند. (همان، ج ۹، ص ۱۲۹)

امام خمینی علیه السلام وحدت بین مسلمانان و مستضعفان و سایر دول اسلامی را چاره ساز گرفتاری ها می دانست و از سران کشورهای اسلامی می خواست تا در برابر دشمن خارجی توحید کلمه داشته باشند:

هان، ای مسلمانان جهان، و مستضعفان تحت سلطه ستمگران، به پاخیزید و دست اتحاد به هم دهید و از اسلام و مقدرات خود دفاع کنید و از هیاهوی قدرتمندان نهراسید... (امام خمینی، ۱۳۷۸ ش، ۱۵، ص ۱۲۶-۱۲۵)

ایشان ضرورت این اتحاد و وحدت کشورهای اسلامی را این گونه بیان می کنند:

- دست برادری بدهند، حدود و ثغورشان را حفظ کنند... دیگر یهود به فلسطین طمع نمی کند، دیگر هندو به کشمیر طمع نمی کند... اگر توحید کلمه باشد چطور می توانند اینها یک مشت یهود دزد، چطور می توانند فلسطین شما را از دستتان بگیرند... (همان، ج ۲، ص ۳۳)

- آن روزی می توانیم ما و شما از تحت سیطره ظلم، ظلم قدرت های بزرگ بیرون برویم که با یک میلیارد جمعیت و با آن همه ذخایری که ما داریم خودمان را پیدا کنیم و اسلام را پیدا کنیم و توجه به اسلام بکنیم و با فرمان خدا عمل بکنیم (امام خمینی، ۱۳۸۹ ش، ۱۴، ص ۱۶۷)

از منظر امام خمینی علیه السلام همگرایی جهان اسلام کلید پیروزی مسلمانان است. پشت کردن به تعالیم وحدت بخش اسلام و روی آوردن به غرب و شرق مسلمین را -

با قریب یک میلیارد جمعیت و مخازن بسیار غنی - تحت سیطره اجانب درآورده است. (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۷، ص ۱۷۰) با توجه به اینکه دشمنان اسلام می خواهند با اختلاف پراکنی میان شیعه و سنی بر همه ممالک اسلامی سلطه یابند، بر همه مسلمانان لازم است با وحدت خود جلوی این سلطه را بگیرند. (همو، ج ۶، ص ۸۳)

در عین حالی که وحدت بین تک تک مسلمانان - چه شیعه و چه سنی - لازم است، اتحاد دولت های اسلامی نیز می تواند کشورهای اسلامی را قدرتمند بسازد و در برابر قدرت ها مستحکم نگه دارد:

- دولت های اسلامی باید به منزله یک دولت باشند، کانه یک جامعه هستند... این آمال حاصل بشود که بین دولت های اسلامی از همه جهات وحدت پیدا بشود، امید است که به مشکلات خودشان غلبه کنند و یک قدرتی بزرگ تراز قدرت های دیگر در مقابل سایر قدرت ها باشند. (همو، ج ۷، ص ۱۹۹)

- در نهایت وحدت مسلمانان اساس چاره ها و قطع کننده ریشه گرفتاری های آنان بوده که مجد و عظمت جهان اسلام را بار دیگر احیا ساخته و با اتحاد مسلمانان و دولت های اسلامی، بزرگ ترین قدرت شکل می گیرد. (همو، ج ۱۸، ص ۹۱ و ج ۷، ص ۲۷۲)

مقام معظم رهبری نیز نه تنها با گفتار خود، بلکه با تأسیس مجمع تقریب مذاهب اسلامی، حمایت بی دریغ از کنفرانس وحدت اسلامی و نام گذاری سال ۱۳۸۶ شمسی به «اتحاد ملی و انسجام اسلامی» بر ضرورت و اهمیت همگرایی تأکید کرده اند. از دیدگاه ایشان ترقی و تعالی جهان اسلام جز با انسجام اسلامی امکان پذیر نیست و رمز پیروزی امت اسلامی وحدت کلمه است. ایشان معتقدند: اگر امت اسلامی می خواهد در میدان های علم، ترقی، پیشرفت مادی،

تسلط بر سرنوشت خویش، رهایی از سلطه بیگانگان و سعادت درونی و بیرونی پیشرفت کند، راهش با کلمه توحید و توحید کلمه است. (بیانات، سال ۱۳۸۲ ش، ص ۱۶۵)

آیت الله خامنه‌ای با اشاره به اینکه مشکلات و گرفتاری‌های مردم فلسطین، اشغال عراق و تهدید کشورهای خاورمیانه از سوی آمریکا به خاطر اختلاف کلمه مسلمانان است، تأکید می‌کنند:

اگر مسلمانان می‌خواهند از این خفت نجات پیدا کنند، فلسطین را نجات دهند، در افغانستان، عراق و سایر بلاد اسلامی، دشمن نتواند جسم و جان مسلمانان را زیر فشار قرار دهد، راهش در وحدت کلمه و وحدت ملت‌ها، دولت‌ها و وحدت شعارهاست. (همو، ۱۶۶)

مقام معظم رهبری در مقاطع گوناگون به توطئه‌های دشمنان اسلام در واگرایی کشورهای اسلامی هشدار دادند و با توجه به آثار سوء تفرقه در بین مسلمانان و سوء استفاده‌های نظام سلطه از آن می‌فرمایند:

قدرت‌های بین‌المللی امروز در مقابل دنیای اسلام ایستاده‌اند... که در چنین شرایطی کشورهای اسلامی باید بیشتر از گذشته به یکدیگر نزدیک شوند و همکاری‌های خود را گسترش دهند... تنها راه مقابله با دشمنان اسلام، وحدت و یکپارچگی امت اسلامی و پرهیز از اختلاف و درگیری است. (آیت الله خامنه‌ای، بیانات سال ۱۳۸۵ ش، ص ۲۱)

آیت الله خامنه‌ای با تأکید بر آموزه‌های قرآنی پیرامون وحدت اسلامی متذکر می‌شوند:

یکی از دستورات قرآن این است که آحاد امت اسلامی با یکدیگر متحد

باشند، دست در دست یکدیگر بگذارند ﴿وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا﴾. این خطاب به کیست؟ خطاب به ماست، خطاب به ملت ایران است، خطاب به ملت های مسلمان کشورهای اسلامی است، خطاب به همه مؤمنین به اسلام در سراسر دنیا است. (بیانات آیت الله خامنه ای، مورخه ۱۳۹۲/۰۳/۱۸ ش)

ایشان با هدف حل مشکلات جهان اسلام همواره به دوری و پرهیز از اختلاف افکنی های فکری- عقیدتی توصیه و تأکید می کنند و یادآوری می شوند که نمودهای اختلاف افکنی از جمله توهین و تخریب سایر مذاهب باید متوقف شود. همچنین مذاهب اسلامی، از جمله شیعه و اهل سنت، باید به نوعی تفاهم برسند (بیانات در مورخه ۱۳۹۰/۷/۲۰ ش)

رهبرانقلاب راهکار خاموش کردن آتش نزاع های مذهبی را «بالا بردن آگاهی و بینش سلامی» و به کارگیری عقل و خرد می دانند و در این زمینه پیشنهاد می کنند که این مهم از طریق نویسندگان، روشنفکران، نخبگان فکری، فرهنگی و سیاسی صورت گیرد. (بیانات در مورخه ۱۳۹۲/۲/۱۶)

در مجموع مقام رهبری راهکار پیشرفت جهان اسلام را مؤکداً با عناوین مختلفی از جمله «اتحاد امت اسلامی، راه حل مشکل عقب ماندگی» (بیانات: ۱۳۹۰/۱۱/۲۱)، «اتحاد بین مسلمین در داخل کشورها و نیز به بین مذاهب و گروه ها جهت مقابله با دشمن» (بیانات: ۱۳۹۱/۱۱/۱۰)، «وحدت درجه اول اولویت جهان اسلام جهت رسیدن به اوج ترقی و تعالی» (بیانات: ۱۳۹۳/۱۰/۱۹)، «اتحاد اسلامی، وحدت، هم افزایی، کمک به یکدیگر و عبور کردن از اختلافات مذهبی و فکری راه حل گرفتاری های مسلمانان» (بیانات: ۱۳۹۵/۹/۲۷) و «وحدت وسیله

رسیدن به عزت مسلمانان» (بیانات: ۱۳۹۶/۹/۱۵) تبیین کرده‌اند.

فریضه حج و ابعاد سیاسی - اجتماعی آن

حج دارای ابعاد مختلف اعتقادی، اخلاقی، فردی، اجتماعی و سیاسی است. بررسی‌های تاریخی نشان می‌دهد دشمنان اسلام و حاکمان ظلم و جور حج را بی‌محتوا کرده و به شکل ظاهری آن بسنده می‌کردند. جداسازی جنبه سیاسی از جنبه معنوی حج یکی از شگردهای دنیای استکبار و حامیان و حاکمان مرتجع بوده است. اما با ظهور انقلاب اسلامی و احیای امام خمینی علیه‌السلام، دیری نگذشت که نگاه سیاسی به حج برجسته شد و امام خمینی علیه‌السلام حج ابراهیمی را با همه ابعاد آن تفسیر کردند. ایشان به منظور احیای ابعاد سیاسی - اجتماعی حج، همواره در پیام‌ها و سخنرانی‌ها از این موضوع سخن می‌گفتند و در موارد مختلف، بر احیا و اجرای آن تأکید می‌ورزیدند (اسحاقی، ۱۳۸۷، ص ۵)

توجه به ابعاد سیاسی حج را می‌توان از شاهکارهای امام خمینی علیه‌السلام در معرفی حج ابراهیمی برشمرد. ایشان غفلت از این امر خطیر را ناشی از توطئه تبلیغاتی استکبار جهانی می‌داند و می‌فرماید: *بوم انسانی و مطالعات فرهنگی*
و از همه ابعاد آن مهجورتر و مورد غفلت‌تر، بُعد سیاسی این مناسک عظیم است که دست خیانتکاران برای مهجوریت آن بیشتر در کار بوده و هست و خواهد بود. (امام خمینی، ۱۳۸۹، ش ۱۹، ص ۲۳)

ایجاد ارتباط میان مردم کشورهای اسلامی و فرقه‌های مختلف مذهبی یکی از شیوه‌های رسیدن به همگرایی جوامع است. حج مهم‌ترین و بزرگ‌ترین اجتماع انسانی است که هر سال اتفاق می‌افتد و در این گردهمایی بزرگ دینی، مردم از

کشورها و فرقه‌های مختلف اسلامی در کنار هم به مراسم مذهبی می‌پردازند. مراسم حج خصوصیتی از جمله تعامل مسلمانان با هم و تبادل نظر در مسائل اساسی اسلام، تمرین مدارا و رفتارهای محبت‌آمیز و برائت از استعمار و استکبار را دارد. (هاشمی، ۱۳۸۲، ش، ص ۶۸)

امام خمینی علیه السلام با تأکید بر کارکرد سیاسی حج و تبلور آن در مراسم برائت، این مراسم را نوعی استعمارستیزی و اعلام استقلال خواهی می‌داند. ایشان از همه مسلمانان دعوت می‌کند تا در این کنگره پشتیبانی خود را از کشورهای اسلامی و مسلمانان مظلوم اعلام کنند:

لازم است حجاج بیت الله الحرام در این مجمع عمومی و سیل خروشان انسانی فریاد برائت از ظالمان و ستمکاران را هر چه رساتر برآورند و دست برادری را هر چه بیشتر بفشارند و مصالح عالیه اسلام و مسلمین مظلوم را فدای فرقه‌گرایی و ملی‌گرایی نکنند و برادران مسلم خود را هر چه بیشتر متوجه به توحید کلمه و ترک عصیت‌های جاهلی، که جز به نفع جهان‌خواران و وابستگان آنان تمام نمی‌شود، بنمایند. (امام خمینی، ۱۳۸۹، ش، ج ۲۰، ص ۹۴)

از نظر ایشان حج فرصت تجزیه و تحلیل وضعیت مسلمانان و کشورهای اسلامی و ارائه راهکارهای عملی و راه حل‌های مناسب برای رفع معضلات جهان اسلام است. (هاشمی، ۱۳۸۲، ش، ص ۶۹)

از دیدگاه مقام معظم رهبری حج در عین حال که بیشترین ظرفیت معنویت را داراست، بیشترین ظرفیت حضور اجتماعی را هم داراست. حج، مظهر عظمت امت اسلامی، مظهر وحدت، مظهر یکپارچگی و مظهر قدرت امت اسلامی است. بزرگ‌ترین اجتماع امت است؛ یعنی امت اسلامی به وسیله حج عرض اندام می‌کند؛ خود را نشان می‌دهد. علاوه بر اینکه جنبه خارجی قضیه است، یک جنبه درونی

هم دارد: ملت های مسلمان در حج با هم آشنا می شوند، انس پیدا می کنند، زبان هم را می فهمند با آن آشنا می شوند، به هم نزدیک می شوند، دشمنی ها کم رنگ و به تدریج برطرف می شود. (آیت الله خامنه ای، بیانات در دیدار کارگزاران حج، ۱۳۹۶/۵/۸)

ایشان در زمینه ابعاد سیاسی حج معتقدند:

از جمله خطاهای بزرگ این است که گفته شود «حج را سیاسی نکنید»؛ یعنی چه سیاسی نکنید؟ آنچه ما در حج لازم داریم از امور سیاسی، عین تعالیم اسلام است. ایجاد وحدت یک امر سیاسی است؛ این امر اسلام است، این عبادت است. ما اگر در حج از ملت فلسطین یا مظلومین دنیای اسلام مثل مظلومین یمن و دیگران دفاع می کنیم و حمایت می کنیم، این البته یک کار سیاسی است اما سیاستی است عین تعالیم اسلامی؛ دفاع از مظلوم خودش یک فریضه است، یک واجب است؛ این [واجب] اتفاق می افتد. یا برائت از مشرکین، اگر چنانچه روی مسئله برائت تکیه می کنیم و اصرار می ورزیم و آن را انجام می دهیم، این به خاطر این است که یک فریضه اسلامی است. همه اینها مال دین است. بله سیاست است، در عمل حج کار سیاسی هست، اما این کار سیاسی عیناً همان تکلیف دینی است. (آیت الله خامنه ای، بیانات در دیدار کارگزاران حج، ۱۳۹۸/۴/۱۲)

حج و ظرفیت دیپلماتیک آن در همگرایی امت اسلامی

مراسم عبادی - سیاسی حج فرصت مناسبی است برای تعامل پیروان فرق و مذاهب اسلامی و پلی است برای ایجاد ارتباط میان آنان و اطلاع پیدا نمودن آنان از وضعیت برادران خود در سایر بلاد اسلامی و در کل حج نماد و مظهر اتحاد مسلمین و تقویت کننده روح اخوت و برادری در میان مسلمانان است. کنگره عظیم سالانه

حج می‌تواند زمینه‌های همگرایی لازم جهت تشکیل امت جهانی اسلام را فراهم کند؛ به طوری که مسلمین در زمینه‌های سیاسی، نظامی، اقتصادی و غیره تشکیل اتحادیه‌ها و پیمان‌هایی چندجانبه با یکدیگر در مقابل جهان کفر بدهند و کم‌کم زمینه‌های لازم جهت اجزاء نظام امت و امامت اسلامی در سطح جهانی اسلام مطرح گردد. (مهربان پهمدانی، ۱۳۶۹ش، ص ۶)

امام خمینی حج را یکی از ابزارها و مکان‌های تحقق همبستگی و وحدت در جهان اسلام می‌داند و زائران را به این امر فرا می‌خواند و آنها را از تفرقه افکنی پرهیز می‌داد. ایشان در این زمینه نیز برای روحانیون، خطبا و اندیشمندان جهان اسلام، رسالت مهمی قائل‌اند. (محمدی و فلاح‌زاده، ۱۳۹۲، ص ۹۱) ایشان در این باره می‌گویند:

در این اجتماع عظیم الهی... مسلمانان به بررسی مشکلات عمومی مسلمین پرداخته و در راه رفع آنها با مشورت همگانی کوشش کنند... یکی از بزرگ‌ترین و اساسی‌ترین مشکلات، عدم اتحاد بین مسلمین است. (امام خمینی، ۱۳۸۹ش، ج ۱۵، ص ۱۶۹)

ایشان ضمن برشمردن آثار مثبت حج معتقدند:

- و از جمله وظایف در این اجتماع عظیم دعوت مردم و جوامع اسلامی به وحدت کلمه و رفع اختلافات بین طبقات مسلمین است که خطبا و گویندگان و نویسندگان در این امر حیاتی اقدام نمایند و کوشش کنند در به وجود آوردن جبهه مستضعفین که با وحدت جبهه و وحدت کلمه و شعار لا اله الا الله از تحت اسارت قدرت‌های شیطانی و اجانب و استعمارگران و استثمارگران بیرون آیند و با اخوت اسلامی بر مشکلات غلبه پیدا کنند. (امام خمینی، ۱۳۸۹ش، ج ۱۰، ص ۱۵۹) «...»

- عموم برادران و خواهران اسلامی باید توجه داشته باشند که یکی از مهمات فلسفه حج، ایجاد تفاهم و تحکیم برادری بین مسلمین است. (امام خمینی، ۱۳۷۸ش، ج ۱۰، ص ۶۱)

اجتماع حج یکی از عوامل مؤثر در خنثا کردن توطئه‌هایی است که برای تفرقه افکنی میان مسلمانان چیده می‌شود و به طرق مختلف، حتی گاهی تحت عنوان مذهب، برای برهم زدن وحدت جامعه اسلامی و ایجاد تفرقه کوشش‌هایی به کار می‌رود. اگر این کنگره عظیم سالانه نبود، بی‌تردید توطئه‌ها مؤثر می‌افتد و همبستگی ضعیفی که امروز میان میلیون‌ها مسلمان با مذاهب متعدد وجود دارد دیگر وجود نداشت. این اجتماع، با عظمتی که دارد، جلوگیری حرکت‌های تند انحرافی است که گاه به نام طرفداری از توحید انجام می‌گیرد.

حج ادامه فلسفه جماعت و جمعه و عید است و فراگیرترین عامل بازدارنده از پراکندگی مسلمانان از هر ملت و کشور است. بدین سان حج به عنوان یکی از ارکان عملی اسلام در بنیان وحدت جامعه اسلامی جایگاه اساسی دارد. (صدقی، ۱۳۷۸، ص ۵۵)

با توجه به اهمیتی که امام خمینی علیه السلام برای حج در راه تبلیغ وحدت جهان اسلام قائل بودند، تأکید ایشان بر انجام دادن مراسم برائت از مشرکین نیز در این مراسم مشخص می‌شود و به خوبی واضح است که برائت از مشرکین، که اقدامی در راه برائت از سلطه‌گران و قدرت‌های سلطه‌گر در جهان است، اقدامی برای وحدت بخشی به جهان اسلام و نفی یکی از عوامل اصل تفرقه است. (فوزی، ۱۳۷۸ش، ص ۱۵۷)

امام خمینی علیه السلام چاره‌آسای حل گرفتاری‌های مسلمانان را وحدت آنها دانسته و فرموده‌اند:

امروز چاره چیست و برای شکستن این بت‌ها چه تکلیفی متوجه مسلمانان جهان و مستضعفان می‌باشد؟ یک چاره، که اساس چاره‌هاست و ریشه این گرفتاری‌ها را قطع می‌کند و فساد را از بن می‌سوزاند، وحدت مسلمانان، بلکه تمامی مستضعفان و دربند کشیده شدگان جهان است و این وحدت، که اسلام شریف و قرآن کریم بر آن پافشاری کرده‌اند، با دعوت و تبلیغ دامنه‌دار باید به وجود آید و مرکز این دعوت و تبلیغ، مکه معظمه در زمان اجتماع مسلمین برای فریضه حج است. (امام خمینی، ۱۳۸۹ش، ج ۱۸، ص ۹۱)

امام خمینی علیه السلام یکی از فلسفه‌های اساسی حج ابراهیمی را ایجاد وحدت در صفوف مسلمانان برای رویارویی و مقابله با طاغوت و استکبار می‌داند و می‌فرماید: یکی از فلسفه‌های مهم اجتماع عظیم از سراسر جهان در این مقام مقدس و مهبط وحی، به هم پیوستن مسلمانان جهان و تحکیم وحدت بین پیروان پیامبر اسلام و پیروان قرآن کریم در مقابل طاغوت‌های جهان است و اگر خدای نخواست از اعمال بعضی زائران در این وحدت خللی واقع شود و تفرقه‌ای ایجاد گردد، موجب سخط رسول الله صلی الله علیه و آله و عذاب خداوند قادر خواهد شد. زائران محترم، که در جوار خانه خدا و محل رحمت او هستند، با همه بندگان خدا با رفق و مروت و اخوت اسلامی رفتار کنند و همه را بدون در نظر گرفتن رنگ و زبان و منطقه و محیط از خود بدانند و همه با هم یک واحد و ملت واحد قرآنی باشند تا بردشمنان اسلام و انسانیت چیره شوند. (امام خمینی، ۱۳۸۹ش، ج ۱۹، ص ۳۴۰)

امام خمینی علیه السلام در تشریح ظرفیت‌های سیاسی اجتماعی حج می‌فرماید: اعلان برائت از مشرکان، که از ارکان توحیدی و واجبات سیاسی حج است،

باید در ایام حج به صورت تظاهرات و راهپیمایی با صلابت و شکوه هرچه بیشتر و بهتر برگزار شود و حجاج محترم ایرانی و غیر ایرانی... در کلیه مراسم شرکت نمایند و فریاد کوبنده برائت از مشرکان و ملحدان استکبار جهانی و در رأس آنان امریکای جنایتکار را در کنار خانه توحید طنین اندازند و از ابراز بغض و کینه خود نسبت به دشمنان خدا و خلق غافل نشوند. مگر تحقق دیانت جز اعلام محبت و وفاداری نسبت به حق و اظهار خشم و برائت نسبت به باطل است؟ حاشا که خلوص عشق موحدین جز به ظهور کامل نفرت از مشرکین و منافقین میسر شود و کدام خانه‌ای سزاوارتر از کعبه و خانه امن و طهارت و ناس که در آن به هر چه تجاوز و ستم و استثمار و بردگی و یا دون‌صفتی و نامردمی است عملاً و قولاً پشت شود و در تجدید میثاق «أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ» بت آله‌ها و اربابان متفرقون شکسته شود و خاطره مهم‌ترین و بزرگ‌ترین حرکت سیاسی پیامبر ﷺ در «وَأَذَانٌ مِّنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى النَّاسِ يَوْمَ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ» زنده بماند و تکرار شود... خلاصه، اعلان برائت مرحله اول مبارزه و ادامه آن در مراحل دیگر وظیفه ماست و در هر عصر و زمانی جلوه‌ها و شیوه‌ها و برنامه‌های متناسب خود را می‌طلبید. (امام خمینی، ۱۳۸۹ ش، ج ۲۰، ص ۳۱۶ و ۳۱۴)

مقام معظم رهبری نیز ضمن توجه به ظرفیت وحدت‌گرایانه حج راه مقابله با نیرنگ‌های استعماری را وحدت می‌دانند و می‌فرمایند:

- حج... مظهر وحدت و اتحاد مسلمانان است. اینکه خداوند متعال همه مسلمانان و هرکه از ایشان را که بتواند به نقطه‌ای خاص و در زمانی خاص فرا می‌خواند و در اعمال و حرکاتی که مظهر همزیستی و نظم و هماهنگی است، آنان را روزها و شب‌هایی در کنار یکدیگر مجتمع می‌سازد، نخستین

اثر نمایانش تزریق احساس وحدت و جماعت در یکایک آنان و نشان دادن شکوه و شوکت اجتماع مسلمین به آنان و سیراب کردن ذهن هر یک تن آنان از احساس عظمت است. با احساس این عظمت است که ... مسلمین در هر یک از کشورهای اسلامی شجاعت برخورد با اردوگاه ضدیت با اسلام ... را می یابند و افسون تحقیر ... در آنان نمی گیرد. با احساس این عظمت است که دولت های مسلمان با تکیه به مردم خود از تکیه به قدرت های بیگانه خود را بی نیاز حس می کنند (پیام مقام معظم رهبری به حجاج، ۷۰/۳/۲۶)

- حج از یک طرف مظهر معنویت است - ارتباط با خدا، آشنا شدن دل با آیات الهی و نزدیک شدن هر چه بیشتر انسان به خدا - از یک طرف مظهر وحدت است - یکپارچگی امت اسلام، برداشتن دیوارها و حجاب ها و پُر کردن دره ها و شکاف هایی که یا به دست دشمن یا به وسیله تعصبات و اوهام به وجود آمده است و نیز ایجاد قدمی به سوی امت واحده اسلامی است - و از طرف دیگر مظهر برائت از دشمنان خدا، برائت از مشرکین و ایادی شرک و کفر است. (دیدار با مسئولان و دست اندرکاران برگزاری حج، ۱۳۷۸/۱۱/۲۶)

- همه ساله فریضه حج درس توحید و وحدت را در کالبد این خانواده کهن سال و ریشه دار تزریق می کند و هر سال شکوفه های تازه ای بیش از گذشته تجدید بهار ایمان و حیات دینی و انس و مودت اسلامی را نوید می دهد و ساخته های دست دشمن را باطل می سازد. این معجزه حج است که علی رغم وجود درگیری ها و منازعاتی که در آن حکومت های مسلمان بارها در برابر یکدیگر صف آرایی کرده اند، هرگز پیوندهای فکری و عاطفی و ایمانی میان ملت های مسلمان قطع نشده و تأثیرات متقابل این ملت ها همواره رو به افزایش بوده است. (پیام به حجاج بیت الله الحرام، ۱۳۷۲/۲/۲۸)

- حج می تواند روح توحید را در دل ها زنده کند، تکه پاره های امت بزرگ اسلامی

را به هم وصل کند، عظمت مسلمین را به آنان برگرداند و آنان را از حقارت و احساس ذلتی که برایشان تحمیل کرده اند نجات دهد. (پیام به کنگره عظیم حج، ۱۳۶۹/۴/۷)

- در جنبه اجتماعی، حج در میان همه فرایض اسلامی بی همتاست؛ زیرا مظهری از قدرت و عزت و اتحاد امت اسلامی است. هیچ فریضه دیگری بدین سان به آحاد مسلمان درباره مسائل امت اسلامی و جهان اسلام درس و عبرت نمی آموزد و آنان را در روحیه واقعیت، به قدرت و عزت و وحدت نزدیک نمی کند. تعطیل این بخش از حج، بستن سرچشمه ای از خیرات به روی مسلمین است که از هیچ رهگذر دیگری نمی توانند بدان دست یابند. (پیام به مناسبت برگزاری مراسم حج، ۱۳۷۶/۱/۲۱)

- در بُعد سیاسی، محور اصلی در حج، نمایش هویت متحد امت اسلامی است. دوری برادران از یکدیگر عرصه را برای بدخواهان می گشاید و تخم تفرقه میان مسلمانان را بارور می کند. امت اسلامی از ملت ها و نژادها و پیروان مذاهب گوناگون تشکیل یافته است. این تنوع، که با پراکندگی جغرافیایی در بخش حساس و مهمی از کره زمین همراه است، می تواند خود نقطه قوتی برای این پیکره عظیم به شمار آید و میراث و فرهنگ و تاریخ مشترک آنان را در گستره ای پهناور از کارآمدی بیشتر برخوردار سازد و انواع استعدادها و قابلیت های انسانی و طبیعی را در خدمت آن به کار گیرد. (پیام به حجاج بیت الله الحرام، ۱۳۸۵/۱۰/۸)

مقام معظم رهبری حج را برترین جایگاه برائت از مشرکین می داند و می فرماید: فریاد برائت که امروز مسلمان در حج سر می دهد، فریاد برائت از استکبار و ایادی آن است که مع الاسف در کشورهای اسلامی قدرتمندانه اعمال نفوذ می کنند و با تحمیل فرهنگ و سیاست و نظام زندگی شرک آلود بر جوامع

اسلامی، پایه‌های توحید عملی را در زندگی مسلمانان منهدم ساخته و آنان را دچار عبادت غیرخدا کرده‌اند.» (پیام به حجاج بیت‌الله الحرام، ۱۳۷۰/۳/۲۶)

رهبر معظم انقلاب، برائت را یک واجب سیاسی می‌شمارند و در تبیین آن می‌فرمایند:

مسئله برائت البته یک امر واجب در حج است. منظور ما آن نیست که برائت از واجباتی است که اگر کسی عمداً ترک کرد حجاجش باطل شود، نه! اهل معرفت می‌فهمند که مراد از وجوب آن چیست! قطعاً واجب است به این بیانی که عرض می‌کنیم، اما نه مثل بقیه واجبات حج مانند وقوف در عرفات یا در مشعر و یا طواف؛ نه، نوعی دیگر از وجوب است که آن نوع دیگر، گاهی اوقات اهمیتش بیشتر از واجبات این سبکی غیرسیاسی می‌شود. برائت، واجب سیاسی است؛ یعنی چه؟ یعنی خدای متعال حج را برای اعلام حضور مؤمنین در حج ﴿لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ﴾ (حج: ۲۸) و ﴿قِيَاماً لِلنَّاسِ﴾ (مائده: ۹۷) و بقیه‌جهاتی که در آن است معین کرده است. (بیانات رهبری در دیدار با اعضای شورای بعثه حج، ۱۳۷۳/۳/۱۰)

ظرفیت مراسم برائت حج در راستای وحدت و نفی تفرقه

مراسم برائت از مشرکان در حج ظرفیت‌های سیاسی - اجتماعی نیرومندی در ایجاد وحدت در جهان اسلام دارد. کافران دشمن اسلام و مسلمانان هستند. وقتی مسلمانان کافران را دشمن خود بدانند آن‌گاه از جانب آنها احساس تهدید می‌کنند و روابط خود را با سایر مسلمانان و غیرمسلمانان به گونه دیگری تنظیم می‌کنند تا در راستای عزت‌یابی و حفظ منابع و منافعشان باشد، نه آن چیزی که در چند قرن اخیر در استعمار کشورهای اسلامی و خودباختگی آنها در برابر غرب گذشته است. بنابراین از ظرفیت‌های مراسم برائت از مشرکان، به هم پیوستن مسلمین جهان

است. (محمدی و فلاح‌زاده، ۱۳۹۲ش، ص ۹۱)

امام خمینی علیه السلام به این نکته کاملاً واقف بودند که برائت واقعی در سایه اتحاد و انسجام آحاد مسلمانان فارغ از هرگونه امتیاز است. وقتی مسلمانان جبهه مشرکان و دشمنان را تشخیص دادند، می‌کوشند صف مقابله با آنان را در بین خود یکی کنند؛ می‌کوشند اختلافات جزئی و سطحی را کنار گذارند و آماده طرد و نفی و برائت دشمنان واقعی شوند. بدیهی است لازمه و نتیجه این برائت، اتحاد صفوف مسلمین در برابر کفار و بیگانگان است. (نگارش، ۱۳۸۹ش، ص ۱۴۲) ایشان در این زمینه می‌فرماید:

لازم است حجاج بیت الله الحرام در این مجمع عمومی و سیل خروشان انسانی فریاد برائت از ظالمان و ستمکاران را هرچه رساتر برآورند و دست برادری را هرچه بیشتر بفشارند و مصالح عالیة اسلام و مسلمین مظلوم را فدای فرقه‌گرایی و ملی‌گرایی نکنند و برادران مسلم خود را هرچه بیشتر متوجه به توحید کلمه و ترک عصبیت‌های جاهلی، که جز به نفع جهان‌خواران و وابستگان آنان تمام نمی‌شود، بنمایند. (امام خمینی، ۱۳۸۹ش، ج ۲۰، ص ۹۴)

از منظر مقام معظم رهبری ندای مسلمانان در مراسم برائت از مشرکین، وحدت بخش و ناامیدکننده دشمنان است. ایشان می‌فرماید:

در بُعد سیاسی محور اصلی در حج نمایش هویت متحد امت اسلامی است. دوری برادران از یکدیگر عرصه را برای بدخواهان می‌گشاید و تخم تفرقه میان مسلمانان را بارور می‌کند. (پیام به مناسبت کنگره عظیم حج ۱۳۸۵/۱۰/۸) حضرت آیت الله خامنه‌ای با تأکید بر اینکه حج باید آینه تمام‌نمای اتحاد و زمینه‌ساز نزدیکی بیشتر مسلمانان باشد، می‌فرماید:

در شرایطی که استکبار جهانی بغض و کینه خود را با مسلمانان در اشکال

مختلف، حتی با شیوه‌های خشن و بی‌رحمانه، ابراز می‌دارد، برائت از مشرکین و اعلام موضع مسلمانان در قبال این رفتار یکی از مسائل مهم در مراسم حج است.

ایشان با اشاره به ظرفیت عظیم حج و حضور همزمان مسلمانان از ملت‌های مختلف در یک زمان معین و در مکانی مشخص، و آثار فردی، اجتماعی و بین‌المللی آن می‌افزاید:

حج بهترین فرصت برای نزدیکی بیشتر مسلمانان به یکدیگر است، اما دشمنان تلاش دارند تا حج را به زمینه‌ای برای تشدید اختلاف‌های مسلمانان و رودررو قرار دادن شیعه و سنی تبدیل کنند. برخی به عنوان عوامل استعمار مأموریت دارند تا در حج مسائل اختلافی را مطرح و تشدید کنند... زائران ایرانی - اعم از شیعه و سنی - باید مراقب این دام خطرناک باشند. (بیانات در دیدار با کارگزاران حج ۱۳۸۵/۹/۱)

نقش دیپلماسی حج در آگاهی بخشی و فرهنگ‌سازی

متأسفانه در دهه‌های اخیر، بیگانگان فعالیت‌های زیادی را در پیش گرفته‌اند تا چهره‌ای غیر واقعی از اسلام در جهان ارائه کنند. تحریف آموزه‌های اسلامی و اختلاف در صفوف مسلمین بخشی از این ترفند حساب شده دشمنان است. بر رهبران دینی مسلمان‌هاست که در این موقعیت حساس، آموزه‌های صحیح اسلام را برای توده‌های مردم تبیین کنند تا مسلمانان دچار انحراف و سردرگمی نشوند. شکوه این فرهنگ‌سازی را می‌توان در موسم حج و برپایی کنگره عظیم اسلامی دید؛ چراکه بهترین فرصت جهت رشد اندیشه و آگاهی مسلمانان رشد همزیستی مسالمت‌آمیز و همگرایی آنان است و در این ایام است که زمینه‌سازی

برای تشکیل امت واحد اسلامی، رشد اخلاق اجتماعی و تقویت هویت اجتماعی مسلمانان و مانند آن به وجود می‌آید و از همین رو است که امام خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری، آگاهی بخشی و فرهنگ سازی در موسم حج را از رسالت‌های مهم عالمان دینی شمرده‌اند. وقتی توده‌های میلیونی ملت‌ها و آحاد مسلمین دست در دست یکدیگر، به نفی دشمنان و بیگانگان و بیزاری از آنان می‌پردازند، باعث می‌شود حتی کسانی که نسبت به بیگانگان و حرکت‌های سوء آنان اظهار تردید و دودلی کرده‌اند، نیز به خیل عظیم مسلمانان بپیوندند. (نگارش، ۱۳۸۹ش، ص ۱۴۳ و اسماعیل‌آبادی، ۱۳۷۸ش، ص ۲۲۷)

امام خمینی علیه السلام درباره نقش مراسم براءت از مشرکین در آگاهی بخشی می‌فرماید: «در پناه همین براءت از مشرکین است که حتی ساده‌دلان می‌فهمند که نباید سر بر آستان شوروی و آمریکا نهاد». (امام خمینی، ۱۳۷۸ش، ج ۲۰، ص ۲۳۴) ایشان معتقدند:

- آن حجی که خدای تبارک و تعالی می‌خواهد و آن حجی که اسلام از ما خواسته است، آن است که وقتی می‌روید حج این مسلمین بلاد را بیدار کنید، متحد کنید با هم. بفهمانید به آنها که چرا باید بیش از یک میلیارد مسلمین تحت فشار دو طاقت‌دور چند صد میلیونی باشند. تمام گرفتاری‌ها برای این است که مسلمین را از آن راهی که اسلام دارد منحرف کرده‌اند. (امام خمینی، ۱۳۸۹ش، ۱۸، ۵۴)

- امید است حجاج محترم بیت الله الحرام، از هر فرقه هستند و اهل هر مذهب می‌باشند، در مواقف و مشاعر محترمه، دست جمعی برای پیروزی اسلام بر کفر جهانی دعا کنند و برای بیداری مسلمانان و حکومت‌های آنان فریاد کنند و دعای بلیغ نمایند. (همو، ۱۸، ص ۸۸)

بررسی مسائل و مشکلات جهان اسلام در حج

از خصوصیات ویژه مناسک حج گردهمایی میلیونی مسلمانان جهان در سرزمین وحی، و عرصه تلاقی اندیشه‌های شکل‌گرفته در عالم اسلام است. در این تلاقی، مناسب است مسائل و مشکلات مسلمانان هم مرور شود تا جهت رفع آن اقدامات عملی صورت گیرد. این مسئله مورد توجه رهبران انقلاب اسلامی قرار گرفته، است. امام خمینی درصدد بودند نهایت استفاده را از این فرصت در آگاه شدن مسلمین از مشکلات و گرفتاری‌های هم‌کیشان و برادران ایمانی خود و تلاش در حل آن ببرند. به ویژه آنکه این کنگره بزرگ و عظیم هر ساله تکرار می‌شود و در صورت برنامه‌ریزی و سازماندهی صحیح می‌توانند به امور مختلف ملت‌های اسلامی اطلاع یافته و راهکارهای عملی برای رفع گرفتاری‌ها و مشکلات آنان پیشنهاد کنند و زمینه‌های عملی شدن آنها را فراهم سازند. (حقی، ۱۳۹۴ش، ص ۱۶)

امام خمینی در این زمینه می‌فرماید:

- لازم است زائران محترم بیت الله الحرام، از هر ملت و مذهبی که هستند، به فرامین قرآن کریم گردن نهند و در مقابل سیل شیطانی بنیان‌کن اسلام‌زدایی شرق و غرب و وابستگان بی‌اراده آنان دست اخوت اسلامی به هم دهند و به آیات شریف الهی، که آنان را به اعتصام به حبل الله فرا خوانده و از تفرقه و اختلاف تحذیر و نهی فرموده است، توجه کنند. از این فریضه عبادی - سیاسی اسلام در آن امکنه شریفه، که به حق برای مصالح موحدین و مسلمین جهان بنا شده است، بیشترین استفاده معنوی و سیاسی را نموده و به سَرّ قربان‌گاه ابراهیمی - اسماعیلی توجه کنند که برای خدای تبارک و تعالی و هدف مقدس اسلام تا سرحد فدای عزیزترین ثمره وجود خود باید ایستاد و از هدف الهی دفاع نمود. (امام خمینی، ۱۳۸۹ش، ج ۱۶، ص ۵۱۳)

- اسلام برای مردم در هر ناحیه یک امور سیاسی عبادی قرار داده است. این جماعات در تمام کشورهای مسلمین و در هر شهر و ده و روستا، اینها یک امور اجتماعی - سیاسی است که اهل یک بلد در مساجد مجتمع بشوند و مشکلات خودشان را نسبت به آن بلد حل بکنند. و اجتماع کعبه بزرگ ترین اجتماعی است که هیچ دولتی نمی تواند خودش این اجتماع را ایجاد کند و خدای تبارک و تعالی همچو کرده است که مسلمین بدون یک مزاحمت ها و زحمت هایی و بدون یک خرج هایی که بر دولت ها باشد، مجتمع می شوند در آنجا و مع الأسف استفاده از آن نمی شود». (اسحاقی، ۱۳۸۶؛ به نقل از امام خمینی، ۱۳۷۸ ش، ج ۷، ص ۵۷۳)

- از جمله وظایف در این اجتماع عظیم [حج]، دعوت مردم و جوامع اسلامی به وحدت کلمه و رفع اختلافات بین طبقات مسلمین است. (امام خمینی، ۱۳۸۹ ش، ج ۱۰، ص ۱۵۹)

امام خمینی علیه السلام معتقدند:

باید در این اجتماع عظیم الهی، که هیچ قدرتی جز قدرت لایزال خداوند نمی تواند آن را فراهم کند، مسلمانان به بررسی مشکلات عمومی مسلمین پرداخته و در راه رفع آنها با مشورت همگانی کوشش کنند... (امام خمینی، ۱۳۸۹ ش، ج ۱۵، ص ۱۶۹)

همچنین می فرماید:

در حج.... باید بررسی از اوضاع مسلمین در هر سال بشود که مسلمین در چه حال هستند،... این سفر حج و این حج برای این مسائل بوده است! برای قیام ناس بوده است! برای این بوده است که مسلمین مشکلات مسلمین را درک کنند و در رفعش کوشش کنند! برای این بوده است که بین مسلمین

اخوت و مودت پیدا بشود! (امام خمینی، ۱۳۸۹ ش، ج ۱۸، ص ۵۲)

مقام معظم رهبری ضمن تأیید این مطلب گفته‌اند: «موضوع مهم دیگری که حجاج بیت الله به عنوان بخشی از هدف حج باید به آن پردازند، مسائل مهم و جاری جهان اسلام است». (پیام به حجاج بیت الله الحرام، ۷۰/۳/۲۶) ایشان همچنین می‌فرمایند:

- حج درست می‌تواند از اعضای جدا افتاده امت اسلامی پیکره‌ای واحد و کارآمد و نیرومند بسازد، آنان را با هم آشنا و از حرف‌ها و دردها و پیشرفت‌ها و نیازهای یکدیگر آگاهشان کند و تجربه‌های آنان را متبادل سازد. اگر حج با توجه به این هدف‌ها و نتایج برنامه‌ریزی می‌شد و در این برنامه‌ریزی دولت‌ها و علما و صاحب‌نظران و روشن‌فکران جهان اسلام همکاری می‌کردند، ثمرات گران‌بهای نصیب امت اسلامی می‌گشت که با هیچ دستاورد دیگری در دنیای اسلام قابل مقایسه نبود. (پیام به حجاج بیت الله الحرام، ۱۳۷۱/۳/۱۳)

بدیهی است بررسی مشکلات این زمینه را به وجود می‌آورد که مسلمانان از وضعیت یکدیگر آگاه شوند و در جریان کمبودها و مشکلات قرار گیرند تا براساس آن راهکارهای لازم را در جهت رفع آن اتخاذ کنند.

نتیجه‌گیری

با توجه به بررسی‌های صورت گرفته در این مقاله نتیجه‌گیری می‌کنیم که یکی از مشکلات مهم جهان اسلام تفرقه و فقدان همگرایی است و همین مسئله باعث به وجود آمدن انواع بحران‌های تباہ‌کننده شده و از اقتدار مسلمانان کاسته است. امام خمینی رحمته‌الله و مقام معظم رهبری یکی از عوامل اصلی انحطاط جهان اسلام

را اختلاف و تفرقه می‌دانند. ایشان همگرایی و وحدت میان مسلمانان را راهکار پیشرفت جهان اسلام دانسته و آن را رمز پیروزی مسلمانان و راه حل همه مشکلات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی آنها خوانده‌اند.

از دیدگاه امام خمینی و مقام معظم رهبری مراسم حج فرصت مناسبی برای تعامل پیروان مذاهب اسلامی و مظهر اتحاد مسلمین و تقویت‌کننده روح اخوت و برادری میان مسلمانان است. اجتماع سالانه حج می‌تواند زمینه‌های همگرایی لازم جهت تشکیل امت جهانی اسلام را فراهم کند. حج بهترین فرصت، جهت رشد اندیشه و آگاهی مسلمانان، رشد همزیستی مسالمت‌آمیز و همگرایی آنان است و از همین رو امام خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری، بر آگاهی بخشی، فرهنگ سازی و بررسی مشکلات جهان اسلام در موسم حج تأکید دارند.

در مجموع فریضه حج با توجه به دارا بودن ظرفیت‌های متعددی از جمله ابعاد سیاسی - اجتماعی، ظرفیت دیپلماتیک وحدت‌گرایانه و آگاهی بخشی از مشکلات جهان اسلام می‌تواند در مسئله همگرایی امت اسلام نقش تعیین‌کننده‌ای داشته باشد. براین اساس امروزه که دشمنان جهان اسلام از هر فرصتی جهت ضربه زدن به اسلام و ایجاد اختلاف و تفرقه استفاده می‌کنند ضروری است حاکمان و نخبگان جهان اسلام به توطئه‌های دشمنان توجه کنند و از هیچ اقدامی در راستای اقتدار، وحدت و همگرایی امت اسلامی دریغ نکنند و از ظرفیت دیپلماسی حج بهره‌مند شوند.

منابع:

۱. احمدی، ریحانه (۱۳۹۷ش)، اصول دیپلماسی فرهنگی، تهران، انتشارات ادیبان روز.
۲. اسحاقی، سیدحسین (۱۳۸۶ش)، اتحاد ملی و انسجام اسلامی در سپهر فکری امام و رهبری، تهران، نشر مشعر.

۳. ----- (۱۳۸۷ش)، سلوک سبز، نوگرایی در حج از منظر امام و رهبری، تهران، نشر مشعر.
۴. اسماعیل آبادی، علیرضا، «برائت از مشرکین از دیدگاه امام خمینی علیه السلام»، فصلنامه میقات حج، شماره ۳۰.
۵. آشنا، حسام‌الدین (۱۳۸۴)، دیپلماسی فرهنگی آمریکا در ایران، فصلنامه مطالعات تاریخی، شماره ۹، پاییز ۱۳۸۴.
۶. آلاذپوش، علی و توتونچیان، علیرضا (۱۳۷۲)، دیپلمات و دیپلماسی، تهران، انتشارات وزارت امور خارجه.
۷. خمینی، روح‌الله (۱۳۷۸)، جهان اسلام از دیدگاه امام خمینی، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
۸. ----- (۱۳۸۹)، صحیفه امام، ۲۲ جلدی، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
۹. ----- (۱۳۸۷)، صحیفه حج (مجموعه سخنان و پیام‌های امام خمینی)، تهران، نشر مشعر.
۱۰. ----- (۱۳۷۶)، وحدت از دیدگاه امام خمینی، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
۱۱. حقی، محمد، (۱۳۹۴)، «انقلاب اسلامی و قرائت نوین از حج»، مجموعه مقالات حج و انقلاب اسلامی، پژوهشکده حج و زیارت.
۱۲. ----- (۱۳۹۸)، «انقلاب اسلامی؛ فرصت‌های همگرایی جهان اسلام و راهکارهای تقویت آن»، فصلنامه علمی پژوهشی پژوهش‌های انقلاب اسلامی.
۱۳. ----- (۱۳۹۶)، همگرایی ملت‌ها و واگرایی دولت‌های مسلمان در پرتو انقلاب اسلامی، انتشارات نورالامین.
۱۴. خامنه‌ای، سیدعلی، بیانات، منتشرشده در پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله سیدعلی خامنه‌ای، از سال ۱۳۶۸ - ۱۳۹۸.
۱۵. ----- (۱۳۸۹)، حدیث ولایت (نرم‌افزار متن کامل بیانات، پیام‌ها، مصاحبه‌ها و مقام معظم رهبری)، ۱۳۸۹.
۱۶. ----- (۱۳۸۲)، صحیفه حج: مجموعه سخنان و پیام‌های مقام معظم رهبری، تهران، نشر مشعر.

۱۷. دانشیار، علیرضا (۱۳۹۳)، «چالش‌های جریان‌های تکفیری و راهکارهای مقابله با آن از دیدگاه مقام معظم رهبری»، فصلنامه علمی - تخصصی حبل‌المتین، شماره ۹.
۱۸. دوئرتی، جیمز و فالتزگراف، رابرت (۱۳۷۴)، نظریه‌های متعارض در روابط بین‌الملل، ترجمه علیرضا طیب و وحید بزرگی، تهران، نشر قومس.
۱۹. سیمبر، رضا (۱۳۹۱)، نقش فرهنگ در سیاست خارجی، رشت، نشر مدیریت امور فرهنگی گیلان.
۲۰. شیخ حسینی، مختار و خلیلی، محمدجواد (۱۳۹۳)، «نقش قدرت‌های بین‌المللی در رشد و گسترش جریان‌های تکفیری و پیامدهای آن بر جهان اسلام، مجموعه مقالات کنگره جهانی جریان‌های افراطی و تکفیری از دیدگاه علمای اسلام، ج ۲.
۲۱. صالحی امیری، سیدرضا و محمدی، سعید (۱۳۹۲)، دیپلماسی فرهنگی، تهران، نشر ققنوس.
۲۲. صدقی، محمد (۱۳۷۸)، «حج ابراهیمی از دیدگاه امام خمینی»، مجله پاسدار اسلام، شماره ۲۱۹.
۲۳. عالمیان، علی‌اکبر (۱۳۸۹)، «عوامل انحطاط و عقب‌ماندگی مسلمین و راه‌های برون‌رفت از آن از دیدگاه امام خمینی (ره)»، پایان‌نامه جامعه‌المصطفی.
۲۴. فوزی، یحیی (۱۳۷۸)، «راهبرد ایجاد وحدت در اندیشه امام خمینی»، کیهان فرهنگی، شماره ۱۵۷.
۲۵. قوام، عبدالعلی (۱۳۸۰)، اصول سیاست خارجی و سیاست بین‌الملل، تهران، انتشارات سمت.
۲۶. ----- (۱۳۸۴)، روابط بین‌الملل، نظریه‌ها و تئوری‌ها، تهران، انتشارات سمت.
۲۷. محمدی، محسن و فلاح‌زاده، محمدهادی (۱۳۹۲)، «ظرفیت‌های حج در تحقق بیداری اسلامی در اندیشه امام خمینی»، فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات انقلاب اسلامی، شماره ۳۳.
۲۸. مهربان پهمدانی، بهمن (۱۳۶۹)، «انقلاب اسلامی ایران و مسئله حج»، پایان‌نامه دانشگاه امام صادق (ع).
۲۹. نگارش، حمید (۱۳۸۹)، «اسرار سیاسی حج از منظر امام خمینی و مقام معظم رهبری»،

میقات حج، شماره ۷۴.

۳۰. هاشمی، سیدمحمد (۱۳۸۲)، امام خمینی و همگرایی جهان اسلام، نشر نیایش.

۳۱. ولایتی، علی اکبر و سعید محمدی، رضا (۱۳۸۹)، «تحلیل تجارب همگرایی جهان اسلام»،

مجله علمی پژوهشی دانش سیاسی، شماره ۱۱.

